

Hiztegian eta sendakuntza oharretan Pettiarreko (Zuberoa beheko) euskara darabila, jadanik Etxahun-en esku idazkietan 1827.an ikusten den berdina, fonetika berriarekin /ia/, // hestutzen delarik, guk Basabürüan eta züberera batuan darabilagun /a/ tartekatu dugu; gero hiztegiaren ere bereizkuntzak badirade hala nola **nahar** (P.)/**kapar** (B.), **Ahago** (P.)/**Lapatiña** (B.) eta abar.

Bere erdal eredu naski frantsesezkoa eta ez da latin ize-nik agertzen hor, beraz erabili duen arrotz idazkia bulgarizaziozkoa izan da. Joskera batzutan euskaldun jatorra izatea eta bestetan frantsesetz kutsatua erakusten digu, errezeta batzuk entzun ere dituela. Bere euskara züberera ona da, baina ulergarria halere. Gero **aditza aurrean** ipintzeak eta **geroaldi** itxura ematea ez da, ezinbestekoa, erdal kutsua dela esateko, beharbada egitura hori **agintzailearena** izan liteke bereiziki mota hortako idazkietan aholkuak ematen direla, eskaintzen direlako, bederen.

Althabegoiti - Harigile-ren konparaketa

Joanes Casenave-ren jakitatea zintetan grabatu egin da eta gero idazkintu ondoren, irakurria, hobetua, emendatua, baina ez du gure Santa Graztar eliz-gizonak hogeitahamar urteez bereiziki landare izen bildu, nahiz bere ehunahogei milaz goitiko züberotar hiztegiaren holako "hanitx" baden.

Aita Joanes-ek Basabürüko itxurapean ematen ditu belar izenak, baina batzutan bere herrian bakarrik erabiltzen diren izen batzuekin hala nola **Kükütza** (Sagükitzea), **nütena** (Tisana) eta holako batzu; lehenagoko murduilla edo arrapuren ondarrak? Aintziña Santa Grazin erabiltzen zuten beren hizketa bereziaren arrastro?

Ez dira naski landare berdinak agertzen, mendian baigau de Santa Grazi-n eta Joanes Casenave-ren bilduma askoz aberatsago da berak erabilka horiek egiten dituela, belar horiek baliatzen dituelako, oinarrizko sendagailü bezala mintxipietan. Aldiz Althabegoiti-ren ez dakigu berak hainbeste erabiltzen zituenez, oro. Bestalde Basabürüko etxenikasiak eta beste itzuliak zerbait antza badute naski, errezeta berdinak hatzemaiten direlako, hala nola belar horien bertuteak: **Xixari belar**, **Lapatiña xehe**, **Baratxuri Apobelar** (Buillublan?), **Murruiña**, **Apiaza** (Urdeen apioa), **Beharri belar**, **Labanda**, **Erle belar** eta abar, hots hobe da erraitea zer ez den aurkitzen Casenave-gan: naski Biera belarra, jatorrizko Frantzia Ekialdea berriz erakusten diguna, **Meliza**, **Parietera** (sic) **Paboa** (Loazlea) besteak oro badirade Basabürükoan baina enplegu gehiagorekin beti. Gero alde-rantziz Althabegoitik 49 landare baizik ez baitu ematen eta Casenave "Harigile" k 160.ez goiti, ikusten dugu ez zuela Althabegoiti-ri kezkatu beharrik bere lanetik ehun urte berantago, norbait, hirur bider gehiago eman zezakealako.

Halere biak erkatuz, ez da batean ez bestean aztikeriazko sendagailurik irakurtzen, bena bietan **Leheronddoak** aipatzean Aita Joanes, Althabegoiti erroterari buruzagi zaio, lehenak baitaki izen horrez aipatzen onddoa jan ditekela "lehertu" gabe, eta nahiz ez den onddo beltza bezain ona, ezkontanaiak betidanik jaten du eta beti bizirik dago; jan ondoren ez du sekulan sabeleko minik izan dionez. Behin besteekin nahasian jan nuen, ez du onddo beltzaren (Boletus Aedulisaren) gustu sendoa, jakina.

HUR EDATEAK ETA HUREZTATZEAK ZUBEROAN

Garrantzi handia daukatelarik herri-sendakuntzan, eta aspaldidanik ur-sendaketek beren zehaztasunak dituzte Zuberoan; hori, aitarekin ikasi genuen, ezen goi mendietara, bortüetara joaiten ginenean iturriak izendatzen baitzizkigun eta bakoitzaren bertuteak edo kalteak aipatzen, hotzegiak, purgazaleak eta abar: hori zen **ur edatea** barruko erraien minentzat, eta batzutan larruarentzat. **Hurstatzea** züberoeraz sendaketa-bainu hartzea da eta ez da naski leku berdinetan egiten beti. Euskaldun zaharrek erabiltzen zituzten urak aztertuak izan dira eta beren bertuteak ezaguturik eta horiek luzaroago aipatuko ditugu; baina, Europa guztian bezala, gure herrian urari, edozein urari osasungarri izateko bertuteak ematea gertatzen da eta bi adibide emango ditugu, gure lanaren beste lekuetan "jakileen" ahoetan agertuko direnak:

- 1.- Ihintzean ibiltzea tuberkulosis sendatzeko, bai "ihintzean ortütsik" diotenez"
- 2.- Guk bizitu dugun ohitura eta Santa Grazin "laminen ohitura" diotena, alegia urte guztiko osasunaren biltzeko, barurik Donibane goizean, errekarra iturrira joaitea aurpegi ta eskuen garbitzera (1941.ean egin dugu).

Euskal Herri guztian holako ohiturak daude (Kanboko Donibanetan, Nafarroako Ur-Goienak eta abar.).

Zuberoari mugatuz, ordea, uste dugu ez direla oraingoak sendaketa-uren erabiltzea, ez al da aurkitu harri-aroko aztarnategia, Gamereko Gesal-ütürri eta Lamina zilo deritzaioaren bitarte hortan. Gatza eman dezakean erreka uraren alboan. Idatzizko lekukotasunak Zuberoan, XVI. mendean hasten zaizkigu nahiz denborarekin zaharragoak agertu litezkean. Francisque Michel-i zor diogu, ur horien kondairaz egin zuen sintesia, euskaraz zatika emango duguna, gure lurraldeari mugatuz.

A. HAMASEIGARREN MENDEAN.

Beloy izeneko Erregeren abokatu, Tolosako kortean mendearen azken urteetan Biarnoko kondaira idazten hasia zelarik, Zuberoaz aipamen laburra egiten digu ta urak aipatzen:

"Biarnoz, Aragoiaz, bi Nafarroez, mugaturik dago Zuberoa (.)

Senda-iturri bizi nasai eta iraunkorrez ornitua dago, bata-oso ona dena **Leixtarreko Jondane Johane** (Donibane) delakoa da, sentorrale eta gaixo askok bisitatua; beste bat **Gesala**, **Gameren** gatz egiteko egokia litekean urez dena; eta beste hirur lekutan **Aloze**, **Itorrotze**, **Soroeta** herrietan edateko ureztatzeko ur beroak daude, Lapurdin Kanboko, ta Biarnon Aigas Caudas-ekoekin berdindu ditzakegunak".

Ez dugu etsitzen beste lekukotasunik, egun batean, aurkitzea, baina askotan gertatzen da jendeek ez dutela ulertzen zergatik behar lituzketen idatzitan ipiñi, egunero bizi dituztenak, betidanik eta betirako balira bezala, eta irudimena, gogoa berotzeko gai ez baitira ikusten. Bai, argi dago gure gaiarekin gutxi ikusteko duten "xikito" zaharretan, berdekeria bat esan gabe, jendeari gogoratzen zaiola, Leixtarreko herri-

ko-jaiak, - eta aipatutako garbiketa erritua lotuta daudela - nolazpait:

"Besta Berri Mauleko
Jon Dane Johane Leixtarreko.

.....
(ik. **Igela** Ed. Hor Dago, Donostia 1 79, 172. orr.)

B. C. HEMEZORTZIGARREN MENDEAN.

Jusef Egiategi - zuberotar eta euskal idazleak, lau liburu idatzirik, eta esku idazkitan utzi zizkigun, horien artean Gipuzkoako Aldunditik eta Urkijo liburutegitik, galdu egin den "*Aberatstarzün güzien giltz bakoitza*", etxe-ekonomiazko liburua. Liburu horren hasieran - hain zuzen - Egiategi, Maulen erakaste zenak, iturri hori aipatzen zigun eta aipamen hori salbatu egin du Koldo Mitxelena-k Egan-en liburu horren hitzaurrea aztertu baitzuen. Hona zer dion, eta zer irakurri zuen, geroztik desagertutako liburu hortan erreteriar idazleak:

"Jon Dane Johaneko ütürriren nork ez dakitza sentagaillak? Nork Leixtarren ez dü ikusi jente saldoak har-tara jiten ürrhüntik, organtaz, ezinez ebil hantik etxerarat sendorik hoiñez joaiten? Basabürüko neskatila gazte bat zanko min baten gatik, hara eri jinik, osagarriaren (osasunaren) aidürü zagoan, heldü zenean ber ütürriala frantsez andere handi bat; halakorik ikusi ez züalako, begiak biribilik, soz ari zagoan hari egün oroz Margarita. Eritarzünen joaiteak dütü bihotzak izigarri bata besteari hüillentzen (hurbiltzen) itxusi ez zen Margarita, ez züan ere ahalke behar beno haboro".

Gero ez du hanbat jakingarririk Margaritaren ipuiñak, bakarrik dakiguna mirariak (sentagaillak) egiten zituela eta jende pilla hara biltzen zela.

(J. Egiategi, o lib. aip. 1785, Hitzaurrean)

D. XIX. MENDEAN.

Hona zer dion 1857.an Francisque Michel-ek:

"Mauleko kantonamenduan, eta Maule berean, hiritik bost minututan, ibarxko baten ondoan, mende askotako ospea daukan bere bertuteen gatik fama daukan ur mineral iturria egoten da. Hor, dudagabe, aintziña ur-etxe ospetsua izan da, ezin baiditeke beste moduz erakutsi zergatik **Donibane jaietan** eta bezperako gauean iturri hori erromeria moeta baten lekua den, ez eta zergatik - beste ur haundiak modan jarri baino lehen - zen hainbeste Español eta Itsas-langille iturri harek ematen duen erre kara etortzen, urkorronte hortan beren zaurien garbitzeko (ik. XX.m. Ligin bizitu dugun ohitura).

"Gaur ere, bai egun ere ez dakit ohitura ondar horrek zer erlijio asmo gorde duen: bakan, nekazari bat, hortik igaroko da, ureztatu gabe eta otoitz bat egin gabe. Iturri hortako "ninfa" tenplurik gabe egon da luzaro, zauri sendaezin batez osatu ondoren Beloskar izeneko jaun batek, airearen ater-bean beren dutxak, eriek, har zetzaten etxettoa eraiki arte.

"Duela hogeitaz urte, iturriaren jabe gertatu zen espekulaztzaile batek (1837.an) hamabost urteetako akurapen baten baldintzetan lauzpabost mila libera kostatuko zitzaion eraikintzeen egitea Mauleko hiriarri eskaini zion. Gaur ur-etxe

hori, hain merkeki berriztatua, Mauleri urteko bostehun liberraren mozkin emailea da; halere hiriak ez du sekulan gogoan hartu uren azterketa, ez eta asmatzen ea badutenez bertuterik - kanpoan ezagutaraziz - goratzapen bat ezagutaraziko leikenak. Ezaxol horrengatik, larrudura, imurida, eta zauri askoz gaizkitutako jendeetan mirarizko sendaketak gertatzen jarraitzen du".

"Kantonamendu berdineko Altzürükü herrian eta inguruko lehen mendi goihenetan, herrian aspaldidanik ospetsua den **Ahüzkiiko ütürria** badago Harispe mariskalaren onepenek arrakasta goratu diotenak. Pixasturu (bexika) minak, helgaitzak, bihozterreek han sendakuntza ziurra daukate. Ahuzki ez da Maulekoa bezala bainu-etxe iturri lekua baizik, kalterik gabe hortaz ase ta bete bailiteke, hala nola urzale batzu gogo onez eta ongitasunez goizaldi bakoitz ehun basotaraino edan baitezakete, nahiz neurri arrunta hogeitahogei hamar izan. Kimiak ez dio aurkitu, ur biziki garbi, arin, airetsu baten kalitateak dituela baizik. Horrengatik, besteek sendaketa harrigarri horiek airearen ontasun bereziari datxikote. Garindaineke Darroquain jaunari esker eta beste lagun batzuen artaz, han ongi zaudé, bizpahirur etxe eraiki baitituzte".

Ohar batean F. Michel-ek gaineratzen du departamenduko Kontseilu orokorrean 1855.ean Ahüzkiiko iturriaren beritzapenerako asmoa eta aurrekontua aurkeztu zirela, arkitektoak hamar mila liberatoko obrak eskaintzen zituelarik, ez zela egillerik agertu, aurrekontuaren eskaziaren gatik (1987.an egingo da).

"Aurretik aipatu ditugun urez gain eta herriko jendeek berdin erabiliak, Urdiñarbe herriaren ondoko, **Garaibiko** burdin eta sufredun urak, bai Ahüzki mendia oinean, dago Garaibi.

"Beste batzu ez dira batere erabiliak, hala nola Soroetan, Carricaburu jaunaren etxaldean, sufredun dena; ez eta **Bildozen**, Uhaitzondokoa, ez eta ere **Mendiko** burdin ura eta holako **Barkoixe** herriak, **Ligi-k** eta **Lakarri-k** Atarratzeko kantonamenduan, bainu-etxeak badituzte.

"Aipatu ditugun iturriez kanpo, Iparraldeak **ur gaziak** baditu Altzürükü eta Gamere artean holakoak agertzen dira; Gameren bertan, ur hau aski nasaia, nahiz eka kimiko nahasketa batek egunerozko erabilarentzat ezegoki bilakatu".

(Fr. Michel, *Le Pays Basque* Paris 1857, 182-183. orrialdeetan)

AZKEN HITZA

Ez ditugu, hurbiltzekorik ere, benetako sendakuntza eta sendabide guztien aurpegi guztiak argitu, bakarrik lotan edo galtzeaz ziren idazkiak aztertu. Ez nuke Zuberoan aurkitu dudana ere Euskal Herri guztirako lege eta eredu eman nahi.

Egia esan gure herria, liburutan hain behartsua hain zeke-na zelarik, eta eskuidazkiak ugariago izanik ere hain galkor, ez genuen - duela hogeitahamar urte gai hortaz arduratzen hasi ginenean - hainbeste lekukotasun itxaroten; gure aurkintzeen mugak ezagutzen ditugu ordea alde batetik ediren idatzizkoak herriak garai haietan zeukan jakituri zati bat baizik ez baita, salbatu diren lantxoak ispillu hautsi baten puz-